

**Prof. dr Duško Vejnović, redovni profesor
Univerziteta u Banjoj Luci, predsjednik
Evropskog defendologija centra, Banja Luka,
glavni i odgovorni urednik časopisa
*Defendologija i Sociološki diskurs***

VASPITANJE I OBRAZOVANJE ZA DIJALOG I TOLERANCIJU U TUMAČENJIMA PROF. DR ĐURE ŠUŠNJIĆA

Nije li kucnuo zadnji čas da vaspitanje i obrazovanje za dijalog i toleranciju postane prva potreba i nit vodilja našega vremena - njegova svijetovna religija? Krećemo li se od kulture govora prema kulturi razgovora? Možemo li da se nadamo proljeću razgovora i danu dobrih vijesti? Koji su nužni uslovi da bi duh razmahnuo krila? Mislim da jedan razuman i (h)uman sistem vaspitanja i obrazovanja mora da zadovolji sledećih pet uslova: *Da prenosi kulturno nasleđe ili tradiciju na mladi naraštaj*. Pri tome ne bi trebalo upoznati mlade sa svim onim što se dešavalo u ljudskoj istoriji, već se mora učiniti izbor iz svega toga i upoznati ih sa idejama, vjerovanjima i vrijednostima koje im danas pomažu da sebe dalje razvijaju. U njima bi trebalo da živi jedna velika uspomena na dane koji zaslužuju da se ne zaborave. Onaj ko se ne sjeća svoje prošlosti, u stvari je i nema: sjećanjem se prošlost vaskrsava, ali na stvaralački način. Samo na ovaj način mogao je Herder da nazove istoriju vaspitačicom i učiteljicom ljudskog roda. A Osvald Špengler imao je pravo da zapiše: „Tradicija odgaja visoku prosječnost, sa kojom budućnost može računati“¹. Na mlade se, prenose izvjesna iskustva, znanja, navike, vještine i vrijednosti, tako da na skraćeni način usvoje i nauče ono što bi sami morali da stiču cijelog života, ako bi se oslanjali samo na svoje iskustvo. Prema tome, mi ne idemo u krstaški rat protiv cjelokupnog nasleđa, mi samo uvodimo mjerila za razlikovanje: šta od toga nasleđa preuzeti kao razumno i umno, to jest što je istinski doprinos kulturi, a šta odbaciti kao nerazumno i bezvrijedno, to jest što nije kultura. Istorija je sve ono što se desilo, tj. ona je prošlost. Tradicija je sve ono što smo mi izabrali iz prošlosti kao istinsku vrijednost: tradicija je najbolji izbor iz istorije! Ona je sve što je dobro rečeno i urađeno. Tradicija je ono što je izdržalo provjeru

---

¹ Špengler O.: *Propast Zapada*, Književne novine, Beograd, 1990, tom IV, str. 220. Eliot T.S.: „*Tradicija ne može da se nasledi, ako vam je potrebna, morate (gospodo) da je steknete vlastitim napotom*“.

na vijekovnim iskustvima ljudi i obezbijedilo sebi mjesto u svijesti sadašnjih i budućih pokoljenja: provjeren način boravka čovjeka u svijetu i razvijanja njegovih umnih snaga. Svaka spoznaja, ako ne doprinosi samospoznaji, nema vrijednosti za život. Samo tako se uči iz historije, pri čemu se bar nauči izbjegavati ili ne ponavljati greške koje su prethodna pokoljenja činila. Jer zna se: ko ne spozna svoju prošlost, osuđen je da je ponovi! Historija se uči zbog toga da se uoče alternative u kojima se kretala ljudska ne/sloboda i da se izaberu ona rješenja koja i dalje mogu biti od pomoći za širenje granica slobode. Prema tome, historiju treba uvažavati, ali ne i obožavati. Jer ona nije bila samo razumna i umna, nego i nerazumna i krvava. Što se tiče poznavanja historije, većina nas misli tuđom glavom, jer niko od nas nema neposredno iskustvo o tim događajima: o njima saznajemo iz priča drugih! Svakako da mlada pokoljenja moramo da upoznamo sa ključnim historijskim događajima i značenjima koja su ti događaji imali za život (inače će to za njih ostati oblast nesvjesnoga), ali ih ne smijemo opteretiti prošlošću u toj mjeri kao da je njihov sadašnji i budući život određen prošlim. Čovjek može da misli unazad, kad se sjeća, i unapred, kad se nada. Nema apsolutno sadašnjeg vremena, to jest onog koje ne bi bilo obojeno prošlim iskustvima i budućim slutnjama. Ukratko: mi se moramo odlučiti ili za školu pamćenja ili za školu mišljenja! Koliko je vaspitno obrazovni sistem u krizi najbolje pokazuju provjere znanja učenika i studenata. Kad se provjerava njihovo pamćenje činjenica, oni pokazuju relativno dobar uspjeh; čim se od njih zahtijeva mišljenje, to jest rješavanje složenih pitanja, uspjeh je slabiji. To samo znači da se vaspitno-obrazovni sistem zasniva na lošoj pretpostavci da je bitno pamćenje, a ne logičko i kritičko mišljenje. Ne vidi se prosta stvar: ne pamte se činjenice radi pamćenja, nego se pamti da bi se razumno i umno živjelo i stvaralo. Mora se izabrati: ili od učenika i studenata praviti skladišta podataka, ili ih osposobiti za samostalno i logičko rješavanje problemskih situacija, postojećih i mogućih! Donekle je razumljivo što škola više radi na njegovanju pamćenja nego na razvijanju mišljenja: ona stvara prije stručnjaka nego mislioca! Mišljenje je više od pamćenja: možemo da puno toga pamtimo, a da ništa ne razumijemo! Mišljenje je najplodniji proces povezivanja i korišćenja podataka koji se pamte: to je pridavanje novih značenja datim podacima! Svi ljudi imaju mogućnost da misle, ali svi ne misle: neki misle ispod svojih mogućnosti (zahvaljujući školi), a neki iznad svojih mogućnosti (zahvaljujući sebi). Drugi zadatak vaspitanja i obrazovanja vidim u **pripremanju mladih bića da preuzmu neku od postojećih radnih uloga**. Da bi se djelotvorno obavljala neka postojeća radna uloga, nije potrebno nikakvo poznavanje povjesnih ideja, vjerovanja i vrijednosti škola stvara stručnjaka koji će biti sposoban da se uklopi u savremenu podijelu rada. Tehničke i stručne osobine ovdje su važnije od moralnih i humanističkih vrijednosti - svoju radnu ulogu za strojem podjednako dobro može da obavlja moralan i nemoralan čovjek, istinoljubiv ili lažov, čovjek od ukusa ili

čovjek bez ukusa! Ovdje je potrebna riječ opreza: oni koji stvaraju vaspitno-obrazovni sistem nisu svjesni jedne važne činjenice, a ta je da nije dovoljno pripremati mlade ljude samo za stručno obavljanje uloga u postojećoj podjeli rada, već je prijeko potrebno da se oni jednim dijelom vaspitaju i obrazuju i za neke moguće i buduće uloge, u koje će ih neminovno dovesti razvoj podjele rada. Iz ovoga nužno slijedi da je opasno vaspitati i obrazovati uske stručnjake, koji se ustručavaju bilo šta reći i učiniti izvan struke kojom se bave, već je pametnije oblikovati ljude šire kulture i sa sposobnošću alternativnog mišljenja, koji će biti dovoljno elastični i kadri da se prilagode promjenama izazvanim razvojem podjele rada i koji će sutra biti sposobni, uz malo doškolavanje, da preuzmu ne jednu, nego možda i više radnih uloga tokom svoga radnog vijeka. Jedna kineska mudrost najbolje opisuje uskog stručnjaka: „Žaba iz bunara vidi samo komadić neba, te misli da je to cijelo nebo“. Treći zadatak vaspitanja i obrazovanja odmah se nameće: on se sastoji u *stvaranju vrijednosne svijesti ili savjesti mladih bića*. Ne valja ako jedan vaspitno-obrazovni sistem stvara jake stručnjake i slabe ličnosti. Danas se može sresti jako mnogo stručnjaka, ali malo vaspitanih i obrazovanih, to jest kulturnih ljudi. Mladi dolaze u školu i odlaze iz škole etički nepismeni. Vaspitati i obrazovati u duhu najbolje tradicije, napajati se najbistrijim izvorima duha, stvoriti od svoga života umijetničko djelo - *to* je završni čin, kruna svakog vaspitanja i obrazovanja. Danas se bogatstvo društva ne mjeri brojem dolara po glavi stanovnika, nego brojem duhovno razvijenih glava. Mi možemo da ostvarujemo ekonomski i tehnički napredak, a da nazadujemo kao ljudi. Da bi stvorili razvijene ličnosti, nužno je da i oni koji vaspitavaju i obrazuju budu ličnosti K. G. Jung ističe da ličnost ne može da vaspita onaj ko je sam nema. A većina današnjih vaspitača nije vaspitana u duhu najbolje tradicije i vrijednosnog sistema, već u duhu ideološkog jednonumlja. K. Lorenc ubraja „ispiranje mozga“ među osam smrtnih grijehova civilizovanog čovjeka i misli da se ova opasnost nije smanjila, ali da raste broj onih koji su svjesni ove opasnosti. Svijest ulazi u svijet. To da smo svjesni opasnosti, daje nam izgleda da je izbjegnemo. Kao što je crkva odvojena od države, tako i škola mora da bude odvojena od svake stranke, ako hoćemo da stvaramo pokolenja dorasla do čovjekove visine. Zato na krizu vaspitanja i obrazovanja gledam kao na izazov koji od nas zahtijeva da još jednom promislimo kakvo ćemo rješenje da usvojimo u teoriji i praksi vaspitanja i obrazovanja. Može se govoriti o krizi vaspitanja i obrazovanja sa stanovišta poretka koji se ruši, ali i o nadi sa stanovišta poretka koji se rađa. Kad se čovjek dovede u krizu, raste interes za samoga sebe. Ovo je stanje krize koje se osjeća, ali se ne poznaje, koje se trpi, ali se ne mijenja, koje nešto obećava, ali suviše plaši, koje nosi. dašak života, ali tjera i u očajanje. Kriza je otvoren proces i zato se uz nju veže nada, a ne samo zebnja. Kriza čuva prošla rješenja i skriva buduće odluke. Dok je bezbrižan, čovjek ne pita za sebe, a pita za sebe, kad je u nevolji. Da li će jedan vaspitno-obrazovni

sistem da usmijerava naraštaje prema isključivo materijalnim ili možda duhovnim vrijednostima, ili će naći razumnu mjeru među njima - to je pitanje koje se mora da riješi prije svih. Jer od odluke zavisi da li ćemo sutra živjeti sa potrošačkim mentalitetom ili sa proizvođačkim. Da li će na cijeni biti površni potrošači materijalnih dobara ili istinski proizvođači duhovnih vrijednosti (koje se vrlo lako prevode u materijalni oblik). Isto tako, na samom početku mora da se odluči: da li ćemo mlade vaspitati u duhu takmičenja ili u duhu solidarnosti, ili i ovdje tražiti razumnu mjeru? Ukratko: od naše odluke zavisi kakvu vrstu čovjeka hoćemo da oblikujemo i kakav treba da bude čovjek koji će da stvara toga čovjeka?! - Neko dobro reče: „Moraš biti takav, jer takvog te volim: tajna svakog vaspitanja!²“

Ima društava koja *hrabrost* stavljaju na vrh, pa onda hrabri ljudi imaju najvišu cijenu (vojnička društva); ima društava u kojima je vrhovna vrijednost *čast*, pa su časni ljudi na najvišoj cijeni i uživaju najviši ugled (viteška društva); ima društava u kojima je *odricanje* od ovozemaljskih dobara najviši ideal (asketska društva), pa su bogataši bića dostojna prezira; ima društava u kojima se *znanje i sposobnost* najviše cijene i nagrađuju (informatička društva), pa su razumni i sposobni ljudi prve ličnosti društva; ima društava u kojima je *moć i vlast* ono bitno (tzv. politička društva), pa su moćni ujedno i ugledni itd. Vaspitno-obrazovni sistem mora da izabere osnovnu vrijednost ili sistem vrijednosti za koje će se boriti u dugotrajnom procesu socijalizacije ličnosti. Nikada kao danas, u ovom svijetu izokrenutih vrijednosti, ne postavlja se u tako oštrom obliku pitanje izbora vrijednosti ili sistema vrijednosti. Naravno, uz moralno vaspitanje, i vaspitanje ukusa ne smije da izostane: ovo podrazumijeva da vaspitanje i obrazovanje ne može biti strogo racionalno, jer moral i umjetnost nisu posve razumljivi iz pojmovnog mišljenja. Nema te nauke koja pojedinca može da nauči da bude moralna osoba: niti ga može naučiti niti odučiti! Jer kad bi se moral učio, onda bi oni koji su učeni bili moralni, a oni koji nisu učeni vrlo nemoralni. Ali ima dobrih koji nisu učeni i učenih koji nisu dobri. Nema te nauke koja pojedinca može da nauči da bude umjetnik: ona ga može da pouči u zanatskoj i tehničkoj strani, ali nije zamijena za nedostatak darovitosti. Isto tako, od ranog djetinjstva mora se oblikovati prirodan odnos prema prirodi, ako ne želimo doživjeti osvetu prirode. Ako u društvu postoji vrhovna vrijednost, onda nužno svaki pojedinac vidi i nalazi smisao svoga života u ostvarivanju te vrijednosti (ili sistema vrijednosti). Samo tako svako može da zna šta valja da čini, kako bi živio vrijedan život - ima mjerilo u odnosu na koje odmjerava svaku svoju misao i čin! Pojedinci, čiji život nije vođen nekom vrijednošću, ostaju bez putokaza: vrijednost daje smisao dnevnoj prolaznosti! Ako u svakom od nas ne sija nešto od viših vrijednosti, onda u svakom umire čovjek: to onda jedna sijenka korača i daje sebi za pravo! Bar danas ne bi trebalo isticati

---

² Šušnjić Đ.: *Dijalog i tolerancija*, Beograd, 1997, str. 227.

jednu stvar: vaspitanje i obrazovanje moraju se temeljiti na univerzalnim idejama i vrijednostima, a ne na klasnim ideologijama i interesima. Savremeni istraživači s pravom ističu da je škola most između porodice i društva: djeca u školi uče da saraduju sa onima kojim nisu ni rod ni pomozi bog. Tako se dijete kreće od posebnih vrijednosti i normi koje važe u porodici, prema opštim vrijednostima i normama koje važe za svakog člana društva³. Četvrti zadatak i smisao vaspitanja i obrazovanja vidim u *razvijanju mogućnosti svakog pojedinca*: intelektualnih, moralnih, društvenih, kulturnih. Većina nas proživi život bez jasne svijesti o samome sebi i svojim moćima i mogućnostima. Duboko vjerujem da se u mladu dušu ne može izvana unijeti ništa što ona ne bi u obliku sklonosti već sadržala. Mi smo tu da osvjestimo te sklonosti, a ne da ih stvaramo ex-nihilo: mi samo pomažemo pri porodu. Sokratov pedagoški genije zadovoljio se da bude babica (majeutika). Drugim riječima: nije riječ o tome da se mladima predaje puko znanje, nego da se razvija volja za saznanjem; ne radi se o tome da im se samo predaju životne istine, nego i da se razvije ljubav prema istini i životu. „Voljeti kao čovjek čovjeka: to je možda najteže što nam je zadato, ono krajnje, posljednje iskušenje i ispit, rad za koji je sve drago samo priprema“⁴. Ljudsko biće uči svjesnim i nesvjesnim putevima. Zato učitelji mladih bića moraju mnogo toga znati, a još više umijeti. Znati rješavati tehničke probleme nije isto što i umijeti ljudski živjeti. Dragan Koković s pravom ističe da se čovjek budućnosti neće obrazovati samo za rad već i za život“⁵. Danas je obrazovanje industrija sa najvećim rastom u poslednjih sto godina ovdje se uči rješavanju tehničkih pitanja. Može se ovdje naučiti kako da se bude dobar stručnjak, ali se ne uči kako da se bude dobar čovjek. Kako se jedan vaspitno-obrazovni sistem odnosi prema ovom zadatku, zavisi od toga kakvog čovjeka želi i šta od njega može da očekuje. Ovdje se mora da napravi izbor metode: govor ili razgovor?! Jer od izbora osnovne metode zavisi da li ćemo od tog pojedinca očekivati da misli i djeluje razumno i trpeljivo - uvijek spremnog da sasluša drugo i drukčije mišljenje - ili ćemo stvoriti pojedinca koji je netrpeljiv i samouvjeren u ono malo svoga iskustva i znanja — misleći da se ono poklapa sa znanjem cijeloga svijeta. Ovo treba da se istakne, zato što naša djeca nisu učena i navikavana da vode razgovore sa svojim učiteljima, nego da slušaju i pamte ono što im oni govore. Drugim riječima: „nužan je prelaz iz normativne svijesti, koja propisuje kako se mora misliti i činiti, prema kognitivnoj svijesti, koja opisuje stvarnost kakva jeste i kakva može biti u najboljem smislu riječi. Ovaj zahtijev može da se izrazi i na drugi način, ali smisao ostaje uvijek isti. Naime, mora se učiniti izbor između otvorene i zatvorene svijesti! Mora se birati između strukture i kulture. Strukture koja svim silama hoće da se ukopa u lokalne,

---

³ O ovome šire: Koković D.: *Sociologija obrazovanja*, Dnevnik-Europreduzetnik, Novi Sad, 1992.

⁴ Rilke M.R.: *Pisma mladom pesniku*, Graf os, Beograd 1981, str. 37.

⁵ Koković D.: *op. cit.*, str. 8.

nacionalne i državne granice, i kulture koja svim snagama teži da prekorači sve granice, jer kultura ne zna za granice, kao ni sunčeva svijetlost. Život kao razgovor i razgovor kao život - to je način za razumjevanje sebe i drugog. I na kraju, iako ne manje važno, jeste *odnos vaspitno-obrazovnog sistema prema izuzetnima* - darovitim i genijima. Ako je jedan vaspitno-obrazovni sistem u svojoj biti sredstvo da se izuzetni upropaste za račun prosječnih (kao da su ovi prvi nešto krivi), onda on nije dobar. Ovi neobični mladi duhovi, kao neki dar neba ili igre slučaja, ne mogu da se popnu na duhovnu visinu u jednom sistemu koji ih stalno sputava. A oni su baš ti koji svome vremenu čine čast i zato zaslužuju da im to vrijeme obezbijedi uslove za razvoj. Naravno, nije ih lako ni prepoznati na prvi pogled, jer su po svemu ostalom slični ostalima. Ali ne bi trebalo da se zaboravi da je u njima čovjek dostigao najviši oblik. Čovjeka ne bi trebalo mjeriti srednjom mjerom čovjeka. Prosječnost ne treba da važi kao jedino merilo. Život koji se živi u prvom licu - nije život prosječnog. Ustanova je skrojena uglavnom za prosječne, u njoj se mahom odvija industrijski vid vaspitanja i obrazovanja: oblikuju se pokolenja po narudžbi! Pojedinka treba postaviti prema njegovoj prirodi, da bi ona dala sve od sebe. Tako će proces vaspitanja i obrazovanja biti ne samo proces učenja, već i proces odabiranja najvrijednijih. Ako se to ne desi, genije može da se rodi, ali ne može da se razvije: ili ga pošalju u neku drugu školu ili u ludnicu! Duh je uvijek komunist, on se nesebično daje i dijeli svima. Ali svi nisu podjednako skloni i kadri da razvijaju duhovne vrijednosti. Onima koji imaju sklonosti i sposobnosti moraju se obezbijediti uslovi za duhovni rast, jer ako se to ne učini, pravi se nepravda prema najboljima, u kojima ideal čovjeka živi. Kao što smo na samom početku rekli dijalog i tolerancija jesu moćne brane vladavini jednostranosti. Danas su dijalog i tolerancija zahtijevi vremena, jer je svijet podijeljen na sve moguće načine. Nije moguće da svaki čovjek misli kao i svaki drugi o nekoj stvari iz života, jer svi nemaju isto životno iskustvo. Zato su razlike u mišljenju neminovne, a onda i potreba za njihovim uvažavanjem. Ovdje je dobar razlog i dobra volja jedina moć: u stvarima duha ne dolazi u obzir mahanje mačem. Bez povjerenja u drugog i poštovanja drugoga, koji teži istini bez obzira koliko je daleko od nje na početku razgovora, nema iskrenog razgovora između dva čovjeka, pa umjesto razgovora dvije ličnosti, imamo razgovor dvije maske. Valja otvoreno reći onima koji drukčije misle da razmisle o ovome: ako dobrim razlozima osporavam nečiji stav, onda time ne narušavam njegovo pravo na samoodređenje; ako silom sprečavam ograničeno čovjeka neograničene volje za moć da čini zlo, onda se borim za slobodu protiv neprijatelja slobode. Netrpeljivost se ovdje povezuje sa trpeljivošću, ako ova ne želi da bude uništena: ne može se praktično biti trpeljiv u svim prilikama. Da nije netrpeljivih, ne bi bilo ni trpeljivih, jer oni se međusobno omogućavaju. Upravo s tim u vezi kultura dijaloga dolazi do izražaja i od neprocijenjivog je značaja. Posve je sigurno da se razgovorom postiže više nego ratom: barem se ništa ne ruši, osim

zabluda i laži. Bolje je bezuspješno razgovarati, nego uspješno ratovati; bolje je da glave rade u razgovoru, nego da padaju u borbi; bolje je društvo kao debatni klub, nego društvo kao logor. Zadatak vaspitanja i obrazovanja je danas, u svijetu neodložne potrebe za uzajamnim razumijevanjem i saradnjom između ljudi. Da li se bojažljivo pitanje o neusiljenom razgovoru premiješta sa sporednog na glavni kolosjek društvenog života i tako dokazuje da ono stvarno znači pitanje života i smrti? Nije li razgovor jedini način za otkrivanje i odgonetanje drugog sa kojim smo u sporu i sukobu, a sa kojim moramo da živimo u miru? Podrazumijeva li to i vaspitanje i obrazovanje za odgovoran govor i razgovor? Šta pojedinac treba da nauči da bi postao dobar građanin? Nije li kucnuo poslednji čas da vaspitanje i obrazovanje za dijalog i toleranciju postane prva potreba i nit vodilja našega vremena - njegova svjetovna religija? Krećemo li se od kulture govora prema kulturi razgovora? Da li će jedan vaspitno-obrazovni sistem da usmjerava naraštaje prema isključivo materijalnim ili možda duhovnim vrijednostima, ili će naći razumnu mjeru među njima - to je pitanje koje se mora da riješi prije svih? Jer od odluke zavisi da li ćemo sutra živjeti sa potrošačkim mentalitetom ili sa proizvođačkim. Da li će na cijeni biti površni potrošači materijalnih dobara ili istinski proizvođači duhovnih vrijednosti (koje se vrlo lako prevode u materijalni oblik)? Naše viđenje koncepirano je kao određena poruka, putem koje se ukazuje na značaj dijaloga, ali i same tolerancije u istom. Radi se o jednoj osjetljivoj temi, ali svakako veoma bitnoj, koja u posljednje vrijeme postaje preokupacija mnogih autora. Svakako da misao i ideja o značaju dijaloga i tolerancije kroz dijaloge postoje još od antičkih vremena, ali naravno danas se kroz jedan krajnje moderan pristup nastoji prikazati značaj savremenog dijaloga. Svakako da uspješan dijalog vodi razvijanju međuljudskih odnosa, ali da bi ti odnosi bili oni koje želimo neophodan uslov je tolerancija u dijalogu. Ako se od ljudi ne može očekivati da vole druge ljude, može se tražiti da budu trpeljivi prema njima. Jedini krov pod kojim različiti pojedinci i različite grupe mogu živjeti zajedno i u relativnom miru jeste tolerancija. Sjajan primjer trpeljivog stava prema razlikama predstavlja stara grčka i rimska kultura, koje nisu bile oduševljene pojavom nekih oblika duhovnog života, osobito vjerskog, ali se rijetko desilo da je neki oblik bio zabranjen ili progonjen: čovjek nije mogao da strada zbog toga što drukčije osjeća, misli i vjeruje. U društvu u kome se samo drže govori, a ne vode razgovori, imamo odnose moći a ne odnose saradnje. To se vidi već iz riječi samih poruka koje više podsjećaju na duh krivičnog zakona nego na ljepotu slobodnog izbora. I kad se pozivaju na slobodu moćnici obožavaju nužnost, jer bez pojma nužnosti oni ne mogu ništa započeti. Oni ne umiju, ne mogu i ne znaju da razgovaraju, jer razgovor podrazumijeva ravnopravne sagovornike, a ne podanike. Ali, kada se u jednom društvu zaista osjeti da razgovor zamijenjuje govor, onda je to znak da se društvo kreće od nužnosti prema slobodi, od strukture prema kulturi, od sudbine prema

izboru. Prelaz sa jednog načina mišljenja na drugi povezan je i sa napuštanjem jednog načina življenja u korist drugog. Dakle, razgovor kao način življenja, a ne samo kao metoda mišljenja. Pretpostavka svake komunikacije trebalo bi da bude istinska tolerancija, širenje njenih granica, izgradnja kulturnog pluralizma. Ukoliko se ovi oblici pluralizma doživljavaju samo kao privremeno i prolazno stanje, koje treba eventualno trpjeti i podnositi, a s druge strane čini sve da se oni uklone, onda svakako nema pretpostavki za izgradnju dijaloga i tolerancije. Dijalog je povratak ljudi sebi, bogu, prirodi, kulturi i istoriji: jedini sa namjerom ukidanja odnosa moći i nemoći i jedini put u zajednički život svih bića. Ja, koje u svijetu postoji na svoj način, jeste onaj ko pita. Ti, to jest sve stvari i bića, koja postoje na druge načine, nude odgovore. Nema misli o Ja bez misli o Ti. Iz ove razlike rađaju se naše istine.⁶ Istini treba dati prostor slobode i ne smije se daviti svim snagama i sredstvima i nedati joj da izađe na vidjelo. To je protiv savremenih civilizacijskih vrijednosti.

„Pre ili posle nama će biti nužne nove vrednosti.“
Niče

---

⁶ Šušnjić Đ.: *Dijalog i tolerancija*, Beograd, 1997, str. 62.